

ZEYNƏB YUSİFOVA
ADU
q.zeyneb@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİ TƏRKİBLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: söz, semantik qrup, ifadə vasitələri

Ключевые слова: слово, семантическая группа, средства выражения

Key words: word, semantic group, means of expressions

Qeyd etməliyik ki, içərisində feli tərkiblər olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmun etibarilə mürəkkəb cümlələrə çox yaxınlaşır, lakin formasına görə sadə cümlənin müxtəlif formalarından biri kimi özünü göstərir. İki cümləni bir cümlə halında birləşdirib daha yığcam şəkildə ifadə etmək ehtiyacı feli tərkibləri əmələ gətirmişdir. Birləşən cümlələrdən biri transformasiyaya uğrayaraq, ya feli sifət, ya feli bağlama və ya məsdər tərkiblərinə çevrilir. Belə tərkiblər şəklində düşmüş konstruksiyaları «transform» adlandıran dilçilər də vardır.

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin müasir ingilis dilində onlara müvafiq participial, gerundial, infinitive constructions kimi tərkiblərin bir sıra sözlərdən ibarət olması, bu sözlər işlənən cümlələrdə qrammatik- mənə əlaqələrinin mövcudluğu maraqlıdır. Uzun müddət türkologiyada feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin cümlə kimi izah olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu da «predikativ» və «qeyri-predikativ» söz birləşmələri termininin mövcudluğuna gətirib çıxarır ki, adı çəkilən tərkibləri «qeyri – predikativ söz birləşmələri» adlandırmışlar. Adı çəkilən tərkiblərdəki ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənə daşımaları və sintaktik vəziyyətlərinə görə fərqlənmələri bu tərkiblərin maraqlı quruluşu malik olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində felin üç şəxssiz forması var. Məsdər, feli sifət, feli bağlama və onların müvafiq tərkibləri. Lakin hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. İnsanlar arasında ünsiyyət prosesinə xidmət edən dil leksik-qrammatik vasitələr ilə öz əksini səslənən nitqdə tapır. Fonetik ünsürlər prinsipinə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir, lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalарının səsləndiricisi rolunu oynayır [2, 82]. Hər bir cümlə nitqin kontekstual vəziyyəti ilə bağlı olur. Kontekstdən xaricdə götürülmüş cümlənin intonasiyası həmin cümlənin birinci növbədə daxili üzvlərinə bölünməsinə təmin edir. Bu üzvlərin söz birləşmələri, tərkiblər və s. şəklində formalaşması xüsusən budaq cümlə ilə

tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır, müxtəlif qrammatik, sintaktik-semantik əlaqələrin nəzərə çarpdırılmasına kömək edir.

Feli bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü kimi nitqimizdə mühüm yer tutur. Hər hansı bir dil materialına nəzər salsaq, orada müəyyən qədər feli bağlama tərkiblərinin işləndiyini görürük. İzahedici sözləri öz ətrafında birləşdirib tərkib təşkil etməkdə bu tərkiblər həlledici rola malikdir. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibləri, ingilis dilində onlara müvafiq feli-sifət və cerund tərkiblərinin bir sıra sözlərdən ibarət olması, bu sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələrin mövcudluğu, tərkibdəki ayrı-ayrı sözlərin müstəqil məna daşmaları və sintaktik vəziyyətlərinə görə fərqlənmələri göstərir ki, bu tərkiblər maraqlı quruluşa malikdir. Feli sifət tərkibləri də söz birləşmələrinin xüsusi bir növü kimi həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bir çox türkoloqlar feli sifət tərkiblərini rus dilindəki budaq cümlələrin mənasını verdiyi üçün mürəkkəb cümlə adlandırmışlar. Hər hansı bir dil materialına nəzər salsaq orada müəyyən qədər feli sifətin və feli sifət tərkibinin işləndiyini görürük. İzahedici sözləri öz ətrafında birləşdirib tərkib təşkil etməkdə feli sifətlər həlledici rola malikdir.

İstər müasir Azərbaycan, istərsə də müasir ingilis dilində bu tərkiblər cümlə konturunda xüsusi əlamətlərlə seçilir. Hər iki dildə bu tərkiblər müəyyən bir sintaktik vəzifə daşıyaraq, cümlə konturunda xüsusi intonasiya vasitələri ilə seçilirlər. “Kişi qanrılıb bir xeyli aralıda gəzişən oğlana başı ilə işarə elədi”. [2,229] “Quivering from the defeat of his hopes, with the green morocco case still flat against his heart. So ames revolved thoughts bitter as death”. (Yaşıl morokko tərzinin ürəyinə sancdığı ,puç olmuş arzularından titrəyən Soms düşüncələrini acı ölüm atəşinə tutdu .)[4,123] Beləliklə, feli sifət tərkibləri başlıca olaraq, indiki zaman mənasını ifadə edir. Lakin feli sifət tərkibləri asılı üzv kimi (təyin), həm də müstəqil cümlə üzvləri kimi (mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflək) işləndiyindən xüsusi tələffüz enerjisinə malik olub, cümlə konturunda izahedici sıx əlaqəli sözlər hesabına başa gəlir. Bu zaman bu tərkiblər bir məna bütövlüyü yaradaraq, cümlədən müəyyən fasilə ilə ayrılırlar. Müasir Azərbaycan dilində feli sifət tərkiblərinin qoşmalarla işlənməsi bu tərkibə müəyyən dərəcədə məna ayrılığı verir. Bu cür ayrılan üzvləri dilçilik ədəbiyyatında sadəcə olaraq, cümlə üzvü deyil, cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri adlandırırırlar.

“Çəkib getdiyən bəs deyilmiş kimi, qızın rəsmi də saxlayırsan “.

Xüsusiləşmələrin yeri Azərbaycan dilində cümlənin əvvəli və ortası ilə məhdudlaşsa da, adi danışq dilində və şerdə sərbəstdir. Onlar bütün mövqələrdə özlərinin sintaqm təşkilətmə qabiliyyətlərini qoruyurlar.

Zaman, müqayisə, qarşılıq, səbəb zərfliyi vəzifəsi daşıyır. Beləliklə, cümlə konturunda xüsusiləşmiş feli sifət tərkiblərində feli sifət özündən əvvəl dayanan bütün sözlərdən qüvvətli sintaqmatik vurğu ilə tələffüz edilir.

Bu onu göstərir ki, feli sifət tərkiblərinin təşkil etdikləri sintaqmlar çox vaxt mənə mərkəzini təşkil edir və enerji üstünlüyünə malik olurlar.

Həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində sadə nəqli cümlələr məsdər tərkibləri vasitəsilə də genişlənmək imkanına malikdir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdərin intonasiya-qrammatik tədqiqi elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Dilçilik ədəbiyyatında məsdər haqqında istər praktik, istərsə də nəzəri sahədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Azərbaycan dilçiləri qeyd edirlər ki, məsdər hərəkətin adıdır. Məsdər hərəkətin adı olmaqla feldən ismə doğru meyli edən bir formadır. O, zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkil əlaməti vasitəsi ilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilir. Bununla belə məsdər felə xas olan cəhətlərə də malikdir. Demək, məsdər hər iki dildə feli və ismi xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində məsdərdə felin şəxsi formasına xas olan cəhətlərdən biri onun zaman xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır.

Məsdərin zaman xüsusiyyətləri özünü əsasən məsdərin qeyri-perfekt və perfekt formalarında büruzə verir. Tədqiqat göstərir ki, məsdərdə zaman mənasını cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqələndirmək mümkündür. Məsdər formasının hansı zaman xüsusiyyəti ifadə etməsi barədə ingilis dilçiliyində mövcud olan fikirləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, məsdərin zamanı aşağıdakı amillərlə müəyyənləşdirilə bilər:

Məsdərin forması ilə;

Şəxsi forma ilə ifadə olunmuş xəbərin zamanı ilə;

Cümlənin ümumi məzmunu ilə

Azərbaycan dilində isə məsdərin zaman xüsusiyyətlərinin qrammatik forması olmağından məsdərdə zaman mənası kontekstdə, yəni cümlənin ümumi məzmununda hiss oluna bilər.

Qeyd etdik ki, məsdər tərkibləri feli söz birləşmələrindən biridir. Məsdərdən qabaq işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər məsdər tərkiblərini əmələ gətirir. Feli bağlamanın, feli sifətin və məsdərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların yaratdığı tərkiblər bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər feli bağlama və feli sifət tərkiblərində onların iş görəni [subyekt] olursa, məsdər tərkiblərində, bəzi xüsusi hallar nəzərə alınmazsa, həmin məsdərin subyektii işləmə bilmir. Çünki, məsdər özünü hərəkətin adı kimi göstərir, isim kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsi də daşıyır.

“Dostunun intiqamını almaq onun unuda bilmədiyi tək şey idi”.

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri [Infinitive Construction] aşağıdakılardır: Tamamlıq – məsdər tərkibi (The Objective with the Infinitive Construction) Mübtəda – məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

For sözlü məsdər tərkibi (The For to Infinitive Construction)

Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində məsdək tərkibləri sadə nəqli cümlələrdə mövqedən asılı olaraq müxtəlif mənə və intonasiya xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir. "Philip Bosinney was known to be young man without fortune" (Filip Bosini bəxtsiz cavan kimi tanınırdı.) [4, 45] Burada məsdək tərkibi əqli fəaliyyət ifadə edən "to know" feli ilə, mübtədə, məsdək tərkibi [The Subjective Infinitive Construction] yaradır. Qeyd edək ki, adı çəkilən tərkib bu qrupa aid olan fellərlə həmişə məchul növdə işlədilir. "Belə böyük bir ailənin başçısı olmaq, bu məsum balaların səadəti, gələcəyi üçün yuxusuz gecələr keçirmək ata qəlbinə nə qədər iftixar gətirirdi". Burada məsdək tərkibi cümlənin əvvəlində işlənir. Mübtədə rolunda çıxış edir. Məqsəd mənasında verilir. Beləliklə, feli tərkiblər dilimizdə mühüm rola malikdir.

Ədəbiyyat

- Armstrong L ., Ward I . A Handbook of English intonation . Cambridge , 1931, 124 p.
2. Babayev S.M. Garayeva M.Q English Phonetics. Bakı: Maarif, 1999, 320p.
 3. Babayev S.M. A Course of English Phonology. Bakı: Nurlan, 2004, 203 p.
 4. Crystal D. Prosodic systems and intonation in English . Cambridge, 1969 , VIII , 381 p.
- İstifadə olunmuş mənbələr
- 1 .Çəmənizəminli Y .V. Ayrılıq axşamı, Bakı: Gənclik, 1971, 100 səh.
 2. Hacızadə Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş. Bakı: Gənclik, 1983, 432 səh.
 3. Hemingway E. To have and have not. M: Международные отношения, 1978, 216 p.
 4. John Galsworthy . " The Forsyte Saga " . In chancery Book: II Progress, 303p.
 5. Məhəmməd Əli " Məhəmməd Peyğəmbərin Həyatı " . Bakı ; Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı , 1993 , 182 səh.

Z. Yusifova

On the verbal constructions in modern Azerbaijani and English languages Summary

The article deals with the verbal constructions in modern Azerbaijani and English languages. Today the main goal of teaching and learning foreign

languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching & learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

З.Юсифова

**К вопросу о глагольных конструкции на современном
Азербайджанском и английском языках**

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о глагольных конструкции на современном Азербайджанском и английском языках. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru